

Akif Rüstəmov

JURNALİSTİKA

1

Dərs vəsaiti

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
26 aprel 2007-ci il tarixli 376 sayılı əmri ilə
dərs vəsaiti kimi nəşri məsləhət görülmüşdür.*

**«UniPrint»
Bakı – 2012**

Elmi redaktoru:

N.Əhmədli, filologiya elmləri
doktoru, professor

Rəyçilər:

Q 612
x R 96

A.Bayramoğlu, filologiya
elmləri doktoru, professor

M.Mahmudov, filologiya
elmləri namizədi, dosent

Ə.Hacıyev, baş müəllim

Rüstəmov A.R. Jurnalistika 1.

Bakı, «UniPrint», 2012, 308 səh.

ISBN 978-9952-440-45-5

Yenilənmiş dərs vəsaitində Azərbaycanca və xarici ölkələrdə jurnalistikanın yaranması və təşəkkülünə nəzər salınmış, «əlavələr» bölmələrində beynəlxalq təşkilatların mediaya dair qəbul etdikləri sənədlər, tanınmış şəxsiyyətlərin mətbuat və söz azadlığı barədə məqalə və çıxışlarından nümunələr verilmişdir.

Kitab jurnalistika fakültəsinin tələbələri və KİV-də çalışanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bakı Dövlət Universiteti
ELMI KİTABXANA

2022359

**Rusiyada əvvəlinci
türk qəzetəsi**

*«Hər kəsi çağırıram, gəlməyir, gös-
tərirəm görməyir, deyirəm qanma-
yır. Axırda gördüm ki, onları haray-
layıb çağırmaqdan, onlara deməkdən
başqa bir qeyri əlac yoxdur ... Belə-
də qəzet çıxarmaqdan savayı qeyri
əlac yoxdur»*

Həsən bəy Zərdabi

Daim yadda saxla və unutma ki:

*Jurnalistdə dörd zəruri keyfiyyət
olmalıdır:*

o, səbrlə dinləməli;

soyuqqanlı düşünməli;

təhqirə yol verməməli;

cəmiyyətə obyektiv, qərəzsiz,

vicdanla xidmət etməlidir.

Ön söz

Bugünkü həyatımızı jurnalistikasız təsəvvür etmək olmaz. Demokratik cəmiyyətin formalaşmasında, ictimai rəyə göstərdiyi təsirə görə jurnalistika «dördüncü hakimiyyət» statusu qazanmışdır. «Media «dördüncü hakimiyyət» olaraq demokratiyanın aparıcı – lokomotiv rolunu oynayır» — fikri də təsadüfi deyilməyib.

Cəmiyyətdə azad və müstəqil media yoxdursa, deməli, orada demokratiya da yoxdur. Cəmiyyətin inkişafı üçün azad və müstəqil medianın fəaliyyəti əsas şərtidir. Hansı dövlət onu dərk edirsə cəmiyyət də inkişaf edir, jurnalistika bir küncə sıxışdırılırsa, azad sözə, plüralizmə qadağalar tətbiq edilirsə, həmin cəmiyyətlərdə özbaşnalıq baş alıb gedir.

SSRİ dağılandan sonra «dəmir pərdələr»in aradan qalxması, Qərb dünyası və Amerika ilə əlaqələrimizin yaranması Azərbaycan jurnalistikasının inkişafına müsbət təsir göstərdi. Əvvəllər deyildiyi kimi, Qərb dünyasının mediası heç də yalana xidmət etmir. Əksinə, söz və mətbuat azadlığının qoruyucusu və müasir kommunikasiya texnologiyalarının yaradıcısıdır.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, əvvəlki illərlə müqayisədə Azərbaycanda jurnalistika xeyli inkişaf edib. Jurnalistlər ictimaiyyətin informasiya almaq hüququna xidmət etməkdə öz professional borcunu yerinə yetirirlər.

Kitabın adı təəccüblü görünməsin. «Jurnalistika» adı medianın bütün xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.

Bu, birinci kitabdır. Daha bir kitabın da nəşri hazırlanır. Birinci kitabda jurnalistika tarixinə nəzər salınır, xarici ölkələrdə medianın yaranmasından söhbət açılır. Burada həmçinin bizim üçün əhəmiyyət kəsb edən milli mətbuatımızın işıq üzü görməsindən, bütövlükdə Azərbaycan mətbuatının keçdiyi yol araşdırılır.

İkinci kitabda jurnalistikanın funksiya və prinsipləri, nəzəri konsepsiyaları, hüquqi tənzimlənməsi, «dördüncü hakimiyyət» olması, peşə etikası, mətbuat janrları, bir sözlə, cəmiyyətdəki çox vacib yeri və mövqeyi barədə məlumat veriləcək.

Keçid dövrünü başa vuran Azərbaycan qloballaşan dünyanın bir parçasına çevrilməkdədir. Belə bir şəraitdə kütləvi informasiya vasitələrinin rolu artır, jurnalistlərin məsuliyyəti isə ikiqat artır.

Bir sözlə, jurnalist unutmamalıdır ki, o, cəmiyyətə xidmət edir. Bu xidmət obyektiv, vicdanlı və qərəzsiz olmalıdır.

Kitab jurnalist tələbələrlə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrində çalışanlar üçün nəzərdə tutulub.

Qəzet dünyanın bir gün ərzindəki tarixçəsidir
Fridrix Nitsşe

Bölmə 1

Xarici ölkələrin jurnalistikası

- Jurnalistika tarixinə bir nəzər
- XX əsrin möcüzəsi: radio və televiziya
- Amerika, Avropa və Asiyada jurnalistikanın yaranması və təşəkkülü
- Əlavələr

Jurnalistika tarixinə bir nəzər

Cəmiyyətimiz inkişaf etdikcə sözə maraq və tələb getdikcə artır. Maraq doğuran məlumatları toplamaq və yaymaq jurnalistin öhdəsinə düşür və bu onun peşə borcudur. Vətəndaşlar ölkədə baş verən hadisələrdən vaxtında məlumat ala bilmirlərsə, onunla bağlı müzakirələrdə iştirak edə bilmirlər. Amerika konstitusiyasının yaradıcılarından biri olan Ceyms Medisonun təbircə desək, məlumatdan məhrum olan xalq məzhəkə və faciə doğuran hakimiyyətin astanasındadır.

Bir-birimizlə görüşəndə soruşuruq: «Nə var, nə yox?». Deməli, biz yeni xəbər axtarıq. Kimisi mətbuatda, kimisi də elektron mediada oxuyub, görüb, eşitdiklərindən xəbər verir. Bu xəbərlər insanlarda xeyli yüngüllük yaradır. Amma biz hər xəbərə münasibət bildirmirik. O xəbər bizim üçün əhəmiyyətlidir ki, oradan nəyi isə əxz edirik...

Bəs jurnalistika dedikdə onu necə başa düşmək lazımdır? «Jurnalistika» fransızca «journal» sözündən yaramb «gündəlik», «jurnal» deməkdir. Elə buradaca qeyd edək ki, rus tədqiqatçısı jurnalist Q.V.Prutskov «Dünya jurnalistikasına giriş» (Moskva, 2003) kitabında göstərir ki, vaxtilə gipsdən hazırlanmış məlumatlar toplusuna informasiya toplananlar «diurnalist» adlanır-

dı. Onun ehtimalına görə «jurnalist» sözü də həmin sözdən yaranıb. Onunla mübahisə etmək fikrində deyilik. Hər iki fikrə hörmətlə yanaşırıq. «Diurnalist» daha inandırıcıdır.

Əgər biz «Jurnalistika nədir?» sualına cavab versək, deməliyə ki, jurnalistika çoxplanlı, çoxmənalı, çoxüzlü kütləvi informasiya vasitəsi, «dördüncü hakimiyyət», cəmiyyətin güzgüsüdür. Jurnalistikanı «doğru, həm də yalan informasiya» adlandıranlar da var. Məsələn, rus tədqiqatçısı T.Zasorina bu fikirdədir. Onunla razılaşmaya bilmirsən. Doğrudan da ucuz sensasiya dalınca qaçan, «adının çəkilməsini istəməyən şəxsdən», «etibarlı mənbədən» ifadələr ilə mənbəyi məlum olmayan xəbərlərlə qəzet səhifələrini dolduran bəzi jurnalistlər bu peşəni hörmətdən salırlar. Dəfələrlə qəzetdə gedən yalan məlumatların şahidi olmuşuq. Belə fikir yaranmasın ki, jurnalistika yalan informasiyaya söykənir. Əsla belə deyil. Əsl jurnalistika vicdanlılıq, məsuliyyət, dəqiqlik, düzgünlük, qərəzsizlik prinsiplərinə söykənərək ictimai rəyə təsir edən güclü təsisatlardan biridir. Azərbaycanda belə mətbu orqanlar heç də az deyil.

Jurnalstika uzun bir yol keçərək bugünkü günümüzə gəlib çatmışdır. Bütün ölkələrdə insanlar informasiyaya can atıblar. Onlar görüb-əşitdiklərini bir-birlərinə danışır, beləliklə də hər hansı xəbər az müddətdə geniş yayılırdı. Bu da demək olar ki, informasiyaların primitiv (ibtidai) şəkildə ötürülməsi idi. İnformasiyaların bu cür ötürülməsində, tacirlərdən, səyyahlardan, elçilərdən, hətta, göyərçinlərdən istifadə olunurdu.

Eramızdan əvvələ nəzər yetirsək görərik ki, natiqlərin çıxışları da o dövrdə informasiyaların yayılmasında az rol oynamırdı. Qədim Yunanıstanda eramızdan əvvəl V əsrdə natiqlik sənəti yaranmağa başlayır. Aristotel «Ritorika» əsərində natiqlik barədə ətraflı məlumat vermiş və onu üç qrupa – müzakirə, məhkəmə və təntənəli nitqə bölmüşdür.

Antik dövrün görkəmli natiqi İsokrat tədqiqatçıların fikrincə ilk publisist olub. O, heç vaxt şifahi danışmazdı, yazdığını oxuyardı. Öz yaradıcılığında jurnalistikanın məqalə, esse, pamflet kimi janrlarına müraciət edərdi.

İsokratin bir üstün cəhəti də istedadı olanlara qayğı ilə yanaşması idi. Məhz onlar üçün məktəb yaratmaqla dünyada, əgər belə demək mümkünsə ilk universitetin əsasını qoyub.

Qay Qraks, Serviliy Sulpisiy, Qortenziy, Mark Antoniy o dövrün tanınmış natiqlərindən idi. Siseron isə öz qabiliyyəti və natiqlik istedadına görə digərlərdən seçilirdi. Onun bizə məlum olan məşhur dörd nitqi siyasi opponenti «Katilinə qarşı» adlanır və dünya nitq mədəniyyətinin şah əsəri sayılır.

Jurnalistikada özünəməxsus yeri olan məktub janrının yaranmasının qeyri-adi tarixçəsi var. Bu janrın qədim Romada yarandığı bildirilir. Belə ki, varlı romalılar başqa əyalətlərə gedərkən az-çox savadı olan şəhər adamlarının xidmətlərindən istifadə edirdilər. Onlara tapşırırdı ki, şəhərdə olmadıqları günlərdə baş verən hadisələr barədə ağalarına məlumat versinlər. Onlar da

paytaxtdakı olaylar barədə öz ağalarına məktub vasitəsilə məlumat göndərirdilər. Bu xəbər siyasi, həm də şəhər dedi-qodularından ibarət olurdu. Məktub yazanlar sadəcə xəbər verməklə kifayətlənmir, öz düşüncələrini də bura əlavə edirdilər. Beləliklə, məktub janrının formalaşması qədim Romada publisistikanın yaranmasının əsasını qoyur.

İnformasiyaların çoxalması, həm də ona olan marağın getdikcə artması gipsdən hazırlanmış informasiya lövhələrinin yaranmasına gətirib çıxardı. Belə lövhələr Romada eramızdan əvvəl 59-cu ildə Yuli Sezarın göstərişi ilə hazırlanırdı. «**Acta senatus**», «**Acta diurna populi Romani**» adlı məlumatlar toplusu uzun illər fəaliyyət göstərmişdi. «Acta senatus»da əsasən senatdakı çıxışlar barədə məlumatlar verilirdi. Bu lövhə forumun binasında asılırdı və elitar «qəzet» sayılırdı. Digər toplu «Acta diurna populi Romani» isə əhalinin çox toplaşdığı bazar meydanlarda görkəmli yerlərdə asılırdı. Lövhələr əsasən şəhər xəbərlərinə həsr olunurdu. Qeyd edək ki, müasir qəzetlərin sələfləri olan bu topluların surətini çıxarıb yayırdılar. Bu, bizim indi başa düşdüyümüz tirajlanma idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, «diurnalist» sözü də, «Acta senatus»a material toplayanlara deyirdilər.

Hər iki «qəzetin» taleyi çox maraqlı olub. Bizim eramızın 15-ci ilində imperatoru tənqid etdiyi üçün «Acta senatus»u qadağan edirlər. Bu, dünya jurnalistikası tarixində mətbuatın qadağan olunması, həm də ilk senzuranın təzahürü idi. «Acta diurna» uzun illər fəa-

liyyə təstərmiş və 395-ci ildə Roma imperiyasının Şərç və Qərbə bölünməsindən sonra bir müddət Konstan-tinopolda (İstanbulda) fəaliyyətini davam etdirmişdi.

Roma imperiyasının süqutu (476) jurnalstikanın inkişafını uzun müddət ləngitdi. Publisist yaradıcılığı antik dövərə nisbətən xeyli zəiflədi. IV əsrdə xristianlıq dövlət dini kimi təşəkkül tapmağa başlayanda – şifahi və yazılı publisistika inkişaf etməyə başladı. Xristian yazılı publisistikasına məktub, müraciətnamə və Roma papasının fərmanı olan bulla daxil idi.

Ümumiyyətlə, bu illərin kilsə publisistikasından danışarkən rahib Kirill (827-869) və Mefodiy (815-885) Solunskiy qardaşlarını yada salmamaq mümkün deyil. Onlar slavyan əlifbasının yaradıcısıdılar. Bizim, uzun illər işlətdiyimiz əlifba qardaşlardan birinin – Kirillin adı ilə adlanırdı.

Orta əsrlərdə mədəniyyət ocaqları əsasən mona-strlarda yerləşirdi. Burada həmçinin məktəb və kollec-lər fəaliyyət göstərirdi. Onların bazasında ilk universi-tətlər yarandı (İtaliyada Boloniya, İngiltərədə Oksford, Kembriç, İspaniyada Salamanke, Portuqaliyada Ko-imbri, Fransada Paris).

İnsanlar savadlandıqca, onların informasiyaya marağı da artırdı. Bu da senzura ideyasını gündəmə gətirdi. Öz düşmənləri ilə amansız mübarizə aparmaq məqsədilə katolik kilsəsi XIII əsrin əvvəllərində məh-kəmə-polis təşkilatı yaratdı. Təşkilat senzura vəzifələrini həyata keçirirdi.

Bununla bağlı, 1233-cü ildə papa III İnnokentiy müvafiq fərman imzaladı. XV əsrin ikinci yarısında analogi təşkilat İspaniyada da yarandı. Təşkilatın başında rahib Tomaco Torkvemada (1420-1498) dururdu. Onun rəhbərliyi altında təşkilat senzuranın sərt, iyrenc qaydalarını həyata keçirirdi. Qaydalara görə bütün çap məhsulları senzuradan keçməli, sonra çap olunmalıydı. Qadağan olunmuş kitabları oxuyan və ya saxlayan adamlar odda yandırılırdı. Öz qəddarlığı ilə tanınan Torkvemadanın təşkilata rəhbərliyi dövründə 11 272 adam diri, 7 636 adam isə öldürüləndən sonra yandırılıb. 1490-cı ildə İspaniyanın Salamanke universitet meydanında bir gündə 6 min kitaba od vurub külə döndərdilər. Qəddarlığı ilə ad çıxarmış təşkilat 1834-cü ildə ləğv edilir.

Avropada intibah dövrünün başlanması ilə əlaqədar yarmarkalar keçirilən şəhərlərdə informasiya mərkəzləri yarandı. Həm də həmin şəhərlərdə əlyazma halında qəzetlər buraxılırdı və burada ticarət xəbərləri ilə yanaşı digər informasiyalara da yer verilirdi. «Qəzet» sözü də həmin dövrdə meydana gəlmişdir. Bu ad Venesiyada (İtaliyada) işlənən pul vahidinin adından götürülüb. İnformasiyalar həmin pula, yəni qazetaya satılırdı.

Şəhərlər arasında ticarət inkişaf etdikcə tacirlərin informasiyaya olan marağı da artırdı. Ticarətlə məşğul olan şəhərlərdə informasiyaları toplayan peşəkarların formalaşması da bununla bağlı idi. XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəllərində alman Frans fon Taksis tərəfindən

poçtun əsası qoyulur. Nürünberklə Venesiya arasında vaxtaşırı əlaqə yaradan poçtu «Taksi poçtu» və ya «taksi» də adlandırırdılar.

1445-ci ildə alman alimi İohan Qutenberqin ixtira etdiyi çap maşını Avropada sivilisasiyanın inkişafına kömək etdi. Yeni ixtira mətbəələrin yaranmasına diqqəti artırdı. XV əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Avropada – İtaliyada 1465, İsveçrədə 1468, Fransada 1470, Belçika, Macarıstan və Polşada 1473, Çexiya və İngiltərədə 1482, Avstriya və Danimarkada 1482, İsveçdə 1483, Portuqaliyada isə 1487-ci illərdə mətbəələr yaranır. Mətbəələrin birdən-birə belə sürətlə artması kitab çapının inkişafına təkan verdi. Onu göstərmək kifayətdir ki, Avropada 1500-cü ildə 30, 1600-cü ildə 285, 1700-cü ildə 5000 adda kitab çap olunmuşdur. Bir sözlə, İ. Qutenberqin ixtirası kitab çapında kütləvilikə atılan ilk addım idi.

Avropada mətbəələrin çoxalması dövrü nəşrlərin yaranmasını sürətləndirdi. Rus alimi S.Q. Korkonosenkoya görə ilk dövrü mətbuat 1609-cu ildə çıxan «Relation Adler» qəzetidir. Strasburqda nəşr olunan həftəlik qəzet Köln, Roma, Venesiya, Vyana, Praqa və s. şəhərlərdən informasiyalar dərc edirdi. Onu da qeyd etmək ki, bəzi tədqiqatçılar qəzetin 1605-ci ildə çıxdığını da qeyd edirlər. Həmin ildə Almaniyanın digər şəhərində Auqsburda «Avizo-Relation oder Zeitinq» adlı həftəlik ikinci qəzet nəşrə başlayır. Hər iki qəzet informasiyalara geniş yer verirdi.

1609-cu ildən başlayaraq Avropanın əksər şəhərlərində də həftəlik nəşrlərin sayı artır. 1610-cu ildə Bazeldə, 1615-ci ildə Frankfurtda, 1616-cı ildə Hamburqda, 1617-ci ildə Berlində, 1618-ci ildə Amsterdamda, 1620-ci ildə Maqdeburqda, Nyurnberqda, Kölndə yeni qəzetlər işıq üzü görür. Artıq 1630-cu ildə Avropanın 30 şəhərində həftəlik qəzet nəşr olunurdu. Təkcə Almaniyada 1609-1700-cü illərdə 200-ə yaxın qəzet çıxırdı.

Bu dövrdə çap olunan qəzetlərin içərisində «La gazetta» özünün təsir dairəsinə görə başqalarından seçilirdi. Onun birinci nömrəsi 1631-ci il mayın 30-da Parisdə XIII Lüdovikin sarayında işıq üzü gördü. İlk redaktoru Teofrast Renado (1583-1653) idi. Gündəlik qəzet ölkənin idarə olunmasında krala dəstək idi. XIII Lüdovik müntəzəm olaraq qəzetə öz imzası ilə deyil, başqa imza ilə yazırdı. Ara-bir öz hərbi şücaəti barədə də oxuculara söz deməyi unutmurdu. Əslində onu ilk hərbi jurnalist də adlandırmaq olar.

«La gazetta» həftədə bir dəfə 4 səhifədə 1200 tirajla buraxılırdı. İlk nömrəsi əsasən Roma və Konstantinopoldan alınmış xəbərlərə həsr olunmuşdu. Qəzetin mövzu dairəsi də əvvəlki qəzetlərdən seçilirdi. Burada ticarət, müharibə, saray həyatı və diplomatik xəbərlərə üstünlük verilirdi.

«La gazetta»nın nəşri Fransada mətbuatın avtoritar konsepsiyasının əsasını qoydu və hakimiyyətin rüporuna çevrildi. Müxtəlif dövrlərdə bu konsepsiya demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində jurnalistika üzərində hökmranlıq etdi. Azad mətbuatın qənimi olan avto-

ritar rejim əsl həqiqəti xalqdan gizlədir, güya həqiqət ancaq xalqı idarə edən yüksək rütbəli adamlardan gəlir. Avtoritar cəmiyyətdə dövlətin razılığı olmadan mətbuat buraxmaq olmaz. Redaktorlar da yalnız dövlətə yaxın adamlardan təyin olunur, xərcini də dövlət çəkir.

Professor Cahangir Məmmədli avtoritar mətbuat nəzəriyyəsinin mahiyyətindən danışarkən qeyd edir ki, «bu nəzəriyyənin ən mürtəcə mahiyyəti onun hakim dairələrin diqtəsi ilə fəaliyyət göstərməsidir; onun fəaliyyəti üçün dövlət lisenziyasının mütləq olmasıdır, hakimiyyət adamlarını tənqid etmək qadağandır; senzuranın mövcudluğudur».

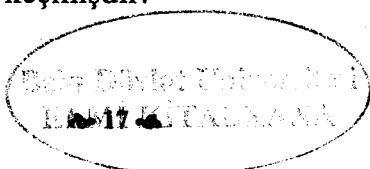
Fransa hakimiyyəti «La qazetta»nın köməyi ilə informasiya üzərində inhisarlığa can atırdı. Çalışdı ki, qəzetlərdə hakimiyyətin mənafeyini əks etdirən, onun siyasətini təbliğ edən informasiyalar dərc olunsun. Odur ki, istər daxili, istərsə də xarici xəbərlər saf-çürük edildikdən (senzuradan keçdikdən) sonra çapına icazə verilir.

İngiltərədə kitab nəşrinin sürətlə inkişafı senzura haqqında qanunun qəbul olunmasına gətirib çıxardı. 1487-ci ildə kral VII Henri senzura idarəsini təsis etdi. Məqsəd düşmənlərinə qarşı mübarizə aparmaq idi. İdarə 1641-ci ilə kimi fəaliyyət göstərirdi. İngiltərədə senzura haqqında qanun 1509-cu ildə kral VIII Henrinin vaxtında qəbul edilib. Qanuna görə, London, Oksford və Kembridcə kitabların çapına yalnız universitet professorları, həmçinin din xadimləri baxdıqdan sonra icazə verilir.

XVII əsrin 40-cı illərində İngiltərə inqilabı dövründə siyasi jurnalistika (ilk növbədə pamflet) özünün çiçəklənməsi dövrünə qədəm qoydu. Bu dövr həm də özünüifadə azadlığı uğrunda mübarizə dövrü kimi də səciyyələndirilir. Bu mübarizədə xalqın müxtəlif təbəqələri iştirak edirdi. Din və siyasi xadimlərlə yanaşı, həm də elm və incəsənət nümayəndələri mübarizəyə qoşulmuşdular. Mübarizədə iştirak edənlər arasında XVII əsrin böyük ingilis şairi və siyasi xadimi, söz və mətbuat azadlığı uğrunda mübariz **Con Milton** (1608-1674) da vardı.

262359
Professor Nəsir Əhmədli «Con Milton və onun «Areopagitika» əsəri» adlı kitabında yazır: Jurnalistika baxımından onun ən məşhur əsəri, bizə miras qoyub getdiyi abidə 1644-cü ildə, 36 yaşında ikən İngiltərə parlamentinə müraciət formasında yazıb senzuradankənar çap etdirdiyi və «Areopagitika» adlı məşhur olan mətbuat azadlığı haqqındakı nitqidir.

«Areopagitika»nın mənasını bilmək üçün müəllifin adını çəkdiyimiz kitabına yenə müraciət edək. O, qeyd edir ki, «Are» (Ares və ya Arey) yunan mifologiyasına görə, Zevslə Heranın oğlu, müharibə allahı, «paq» isə «təpə» deməkdir, yəni «areopaq», «Ares təpəsi» anlamına gəlir. Qədim Yunanıstanda Ali Məhkəmənin (arepaqın) iclasları Ares təpəsində keçirilirmiş və orada söylənilən nitqlər «Areopagitika» adlanarmış. Sonralar həmin söz «məhkəmə nitqi» mənasında başqa Avropa dillərinə də keçmişdir.

«Areopagitika»da qoyulan məsələlər bu gün üçün də əhəmiyyətlidir.

Milton bildirirdi ki, senzura cəmiyyətin inkişafına zərər gətirir, azad, yaradıcı insanın ləyaqətini təhqir edir. Senzorları kitab qatilləri adlandıran Milton yazırdı: «Ehtiyatsız tərpənib yaxşı bir kitabı öldürmək insanı öldürmək kimi bir şeydir: insanı öldürmək isə Tanrıya bənzər müqəddəs bir məxluqu öldürməkdir; yaxşı kitabı məhv edən kəs ağlın özünü, hələ rüşeym şəklində olan Tanrı obrazını öldürmüş olur. Bir çox adamlar öz varlıqları ilə yerə yük olurlar; yaxşı kitab isə yaradıcı ruhun həyat cövhəri, balzamlanaraq gələcək nəsillərə saxlanılan xəzinədir... Buna görə də ictimai xadimlərin canlı əsərlərini təqib etməmək, insanların kitablarda toplanan və qorunan yetkin həyatını məhv etməmək üçün ehtiyatlı olmalıyıq; əks halda biz bir növ qətl hadisəsi törətmiş, şəhid vermiş, söhbət bütövlükdə mətbuatdan getdikdə isə, kütləvi qırğın törətmiş olarıq; bu isə adi ölüm deyil, idrakın cövhərini çürütmək, nəfəsini kəsmək, ölməzliyi olmazlıqdan əvvəl məhv etmək deməkdir».

Söz və mətbuat azadlığının müdafiəsinə qalxan Milton onu «bütün ulu istedadların anası» adlandırır: «Azadlıq bizim daxilimizi, bir Allah vergisi kimi, saflaşdırmış və işıqlandırmışdır; azadlıq beynimizin qanadını qoparıb atmış, onu genişləndirmiş və başı üzərində göylərə qaldırmışdır».

Söz azadlığının müdafiəsi haqqında söylədiyi nitqini Milton belə tamamlayırdı: «*Mənə bilmək azadlığı, öz fikirlərimi ifadə etmək azadlığı, ən başlıcası isə, öz vic-*

danıma görə mühakimə yürütmək azadlığı verin. Fikirlərin onların yeniliyinə, yaxud ümumi qəbul olunmuş baxışlara uyğun olmadığına görə təqib edilməsinin zərərli və ədalətsiz hal kimi qəbul ediləcəyi təqdirdə ən yaxşı tədbir kimi nəyi məsləhət görmək mənim vəzifəmə daxil deyil.

Miltonun bu tarixi nitqi onun silahdaşlarına təsir etmədi, ilkin senzura ölümündən 20 il sonra, 1694-cü ildə ləğv olundu.

Onu da qeyd edək ki, senzuranın qatı düşməni olan Milton sonralar mətbuatda sensor vəzifəsini yerinə yetirir. O, belə hesab edir ki, ideal sensor olmadığından, sensorların əksəriyyəti savadsız, avam və qaba sayıldıqlarından özünün kitab və qəzet ekspertizası ilə məşğul olması daha yaxşıdır.

Bil ki:

Con Miltonun əsərlərinin toplandığı kitabın üz qabığı insan dərisindən hazırlanıb və İngiltərənin «Exetev» kitabxanasında saxlanılır.

www.iha.com

Con Milton və onun «Areopagitika» əsəri barədə daha ətraflı bilgi əldə etmək üçün N.Əhmədlinin tərcüməsində «Con Milton və onun «Areopagitika» əsəri» kitabını (Bakı, 2011) oxumaq kifayətdir.

Beləliklə, senzura getdikcə azad fikrə qarşı çıxırdı, M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə desək, «senzura şübhələr yaranmasının, mühüm məsələlərin gizlədilməsinin,

siyasi zülmün icra olunmasının əsas amilidir. Mümkün olan bütün ayrılıqlar, oğurluqlar, fırıldaqlar, zülümlər həmin pərdənin arxasında öz işini görür».

Avropada qəzet nəşr edənlər onun gücünü yaxşı dərk edirdilər. Qəzet buraxmaqda təcrübə toplamış o dövrün jurnalistləri jurnal nəşr etməyi də unutmadılar. Tədqiqatlara əsasən demək olar ki, Avropada ilk jurnal «Journal des Savants»dır (Alimlər üçün jurnal). 1665-1828-ci illərdə fəaliyyət göstərən jurnalın yaradıcısı Fransanın o vaxtkı maliyyə naziri Jan-Batist Kolber olub. İlk nömrəsi 5 yanvar 1665-ci ildə nəşr olunan jurnalın redaktoru parlamentin müşaviri Deni de Sallo idi. 12 səhifəlik jurnal əvvəllər həftəlik, sonralar iki həftədə bir çıxırdı.

Avropada ilk jurnalın nəşrindən həvəslənən jurnalistlər bir sıra ölkələrdə də jurnallar nəşr etməyə başladılar. Yeni jurnalların yaradıcılarından Riçard Stil, Jozef Addison (İngiltərə), Françesko Nadzari (İtaliya), Tomas Reyn (Amerika) və başqalarını göstərmək olar. Onların hər birinin yaradıcılığı o dövrün jurnalistikası haqqında ətraflı məlumat verir.

Şimal qonşumuz Rusiyada dövrü mətbuatın tarixi XVIII əsrin əvvəllərinə – I Pyotrun dövrünə gedib çıxır. 1702-ci ildə nəşrə başlayan «Vedomosti» qəzeti bu dövrün məhsuludur. I Pyotr «Vedomosti»yə xüsusi diqqət yetirirdi. Sonralar «Yejemesyaçniye soçineniya», «Trudolyubivaya pçela», «Truten», «Jivopisets», «Poçta duxov», «Zritel» nəşr olundu.

1689-cu ildə İngiltərə parlamenti «Hüquqlar Haqqında Qanun» (Bill of Rights) qəbul etməklə parlamentin kral hakimiyyəti üzərindəki üstünlüyünü təsdiqlədi və ölkədə konstitusiyalı monarxiyanı bərqərar etdi. Sənədin 9-cu paragrafı jurnalistlərin də ürəyincə oldu. Burada deyilirdi: «Parlamentdə nitq və fikir söyləmək azadlığı məhkəmədə və ya parlamentdən kənar hər hansı bir yerdə təqib oluna və töhmətləndirilə bilməz...»

Qanun həmçinin mətbuat azadlığı konsepsiyasının əsasını qoydu. Bu o demək idi ki:

- mətbuatın fəaliyyətini ancaq parlament tənzimləyə bilər;
- dövlət və kilsənin nəzarəti rədd edilir;
- iqtisadi azadlıq, yəni maliyyə imkanları olan hər bir şəxs qəzet buraxa bilər.

Bildirək ki, Billdə ilk dəfə olaraq mətbuat azadlığı termini işlədilib.

Yuxarıda qeyd etdik ki, İngiltərədə senzura 1694-cü ildə ləğv edildi. Elə həmin ildə mətbuata lisenziya verilməsi qaydası da aradan qaldırıldı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, parlament yarım əsr mətbuata öz təsirini saxlaya bildi. Belə ki, parlament iqtisadi təzyiqlər, müxtəlif vergilər tətbiq etməklə mətbuatın fəaliyyətini məhdudlaşdırırdı. Böhtan və rüsvayçılıq haqqında qanunun qəbul edilməsi mətbuatı daha çıxılmaz vəziyyətə saldı. İş o yerə çatdı ki, hətta, İngiltərə parlamenti keçirilən yığıncaqlar barədə informasiya verməyi jurnalistlərə qadağan etdi. Jurnalist Eduard Keyv nəşr etdiyi «Gentleman Maqazine» («Tərbiyəli adam») jur-

nalında yazırdı ki, əlavə informasiya əldə etmək üçün parlament bir sıra adamları ələ almağa çalışırdı. Parlamentin bu hərəkətlərinə cavab olaraq Keyv jurnalında «Liliputlar ölkəsində müzakirə» adlı rubrika açır və burada alleqorik formada İngiltərə parlamenti haqqında məlumatlar dərc edir, onun hər bir üzvünü liliputa bənzədirdi. Ölkənin siyasi həyatını işıqlandırmaq uğrunda mübarizə 1771-ci ildə öz nəticəsini verdi. Belə ki, həmin ildən jurnalistlərə parlamentdə xüsusi yer ayrılır. Bu da filosof və deputat Edmund Berkə parlamentdə üç təbəqənin olmasını, ancaq dördüncü təbəqənin – mətbuatın onlardan yüksəkdə və hakim olduğunu söyləməyə əsas verdi. O vaxtdan bəri mətbuata «dördüncü hakimiyyət» deməyə başladılar. Bu obrazlı ifadə həmçinin Cek Keyderin «4-cü hakimiyyət» kitabının yazılması üçün əsas oldu.

Bu barədə M.Ə.Rəsulzadə «Mətbuat azadlığı» məqaləsində yazır ki, mətbuat mili iqtidarda dördüncü yerdə durur. Yəni iqtidarın üç qüvvəsi var: birinci – qanunvericilik, ikinci – icraedici, üçüncü-hüquq orqanları. Bundan sonra mətbuat gəlir.

Həmin məqalənin başqa bir yerində qeyd edilir ki, dünyada tutduqları mövqeyə görə beş mühüm dövlətdən – İngiltərə, Fransa, Almaniya, Avstrya və İtaliyadan sonra, altıncı beynəlxalq güc mətbuat sayılır. Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadə altıncı qüdrətli dövlət deməklə mətbuatın cəmiyyətdəki rolunu bir az da böyüdür.

XVIII əsrdə İngiltərədə mətbuatın tipologiyası təşəkkül tapdı. Qəzetlər ölkə həyatından və xaricdən bəhs edən milli, yerli xəbərlərə həsr olunan əyalət qəzet-

lərinə bölündü. Məsələn, ilk əyalət qəzetləri Lids və Yorkşir şəhərlərində çıxdı. 1781-ci ildə isə ilk istirahət qəzeti oxucularını sevindirdi. 1709-cu ildə əsası qoyulmuş axşam qəzeti səhər və axşam qəzetlərinə ayrıldı. 1785-ci ildə Con Yolter çapına nail olduğu qəzeti üç ildən sonra «Tayms» adlandırdı. «Tayms» İngiltərənin ən nüfuzlu qəzetidir, indi də çap olunur.

İngiltərədə XVIII əsr söz azadlığı uğrunda mübarizə kimi yadda qalıb. Məhz həmin əsrdə mətbuata qarşı təzyiqlər çox güclü olmuşdu. Lakin bu təzyiqlərə baxmayaraq, Qərb ölkələri mətbuata və azad sözə qadağaların xalqa və ölkənin inkişafına vuracağı ziyanı tez başa düşdülər. Odur ki, söz azadlığına qoyulan qadağaları az da olsa yumşaldılar.

Avropanın böyük dövlətlərindən olan Fransada dövrü mətbuat zəif inkişaf edirdi. Bu, təkcə əhalinin az savadlı olması ilə bağlı deyildi. Həm də senzuranın şərt qaydaları mətbuatın inkişafını ləngidirdi. 1757-ci ildə qəbul olunmuş bəyannamənin qaydaları o qədər ağır idi ki, hətta, onu pozanlar ölümlə hədələnirdi. İnkilab ərəfəsində (1788) Fransada cəmi 60 qəzet çıxırdı. 1789-1792-ci illərdə onların sayı artaraq 500-ə çatdı.

Bu dövrdə Amerikadan qayıdan Jan-Pyer Brisso inkilabi mətbuatın başında dayandı. Onun çap etdiyi «Fransa patriotu» (1789-1793) qəzeti yeniləşmənin simboluna çevrildi. O, çalışırdı ki, çap etdiyi qəzet ictimai rəyə təsir etsin.

1789-cu ildə Fransa Milli Assambleyası «İnsanın və vətəndaşın hüquqları haqqında bəyannamə» qəbul

etdi. Bu bəyannamə dünyadakı liberal fikrin, düşüncə tərzinin bütün əvvəlki nailiyyətlərini özündə cəmləşdirən tarixi sənəddir. Bəyannamə bütün bəşəriyyət üçün «təbii və ayrılmaz hüquqlar»ı bəyan edirdi.

Fikir və mövqeyin azad ifadəsi insanın ən qiymətli hüquqlarından biridir; hər bir vətəndaş yalnız sui-istifadə hallarında qanun qarşısında cavab verməklə öz fikrini azad deyə, ya-za, dərc etdirə bilər.

«İnsanın və vətəndaşın hüquqları haqqında bəyannamə»

Bu müddəalar 1791-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyada öz əksini tapdı.

Aradan on bir il keçəndən sonra, 1800-cü ildə Napoleon Bonapart əldə olunmuş azadlıqları qadağan edir. 17 yanvar 1800-cü ildə qəbul olunmuş «Qəzetlər haqqında konsul fərmanı» təkcə Parisdə çıxan 73 qəzətdən 60-nın bağlanmasına səbəb oldu.

Bonapart hakimiyyəti illərində bütün nəşrləri öz nəzarəti altında saxlamağa çalışdı. O, mətbuatın gücünə çox yaxşı bələd olduğundan belə demişdi: «Dörd düşmən əhval-ruhiyyəli qəzet yüz min süngüdən təhlükəlidir». Yalnız 29 iyul 1881-ci ildə mətbuat haqqında qanunun qəbulu əldə olunmuş azadlıqları möhkəmləndirir. Dünya jurnalistikası tarixində böyük rol oynamış bu qanun indi də qüvvədədir.

XIX əsrdən başlayaraq xarici ölkələrdə qəzet birlikləri yaranır, reklamın rolu artır, kommersiya jurnalistikası təşəkkül tapır.